

Stanisław Otok

Geografia polityczna

Geopolityka. Ekopolityka. Globalistyka

Redaktor inicjujący **Agnieszka Nowak**

Opracowanie map według koncepcji Autora **Andrzej Jarosz**

Redaktor **Krystyna Wojtala**

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe PWN Sp. z o.o.
Warszawa 1996, 1997

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe PWN SA
Warszawa 1998, 1999, 2000, 2001, 2002, 2004, 2006, 2009

ISBN 978-83-01-16029-6

Wydawnictwo Naukowe PWN SA
02-676 Warszawa, ul. Postępu 18
tel. 22 69 54 321; faks 22 69 54 288
e-mail: pwn@pwn.com.pl; www.pwn.pl

Gdzie (...) rozum nie panuje, tam władca
wyrodnije w tyrana, a państwo staje się czymś
barbarzyńskim i niehumanitarnym.

ANDRZEJ FRYCZ MODRZEWSKI, *Dzieła wszystkie*,
księga II, str. 125, PIW, Warszawa 1953.

OD AUTORA

W założeniu książka jest poświęcona przede wszystkim podstawom metodologicznym geografii politycznej. Zawiera omówienie pojęć i metod, którymi posługuje się geografia polityczna oraz próbę wyjaśnienia wybranych procesów politycznych, mających wymiar przestrzenny i globalny, jak koncepcje geopolityczne, problemy ekopolityczne, układy wewnętrznych sił politycznych oraz otwartość polityczna państw w okresie ogólnego zbliżenia i prób integrowania się. Książka w takim ujęciu nawiązuje do zagadnień najczęściej podnoszonych w publikacjach o tematyce geograficzno-politycznej za granicą, a których niedostatek odczuwa się w opracowaniach krajowych. Pewne zagadnienia, pośrednio wiążące się z prezentowaną koncepcją, zilustrowano w książce jedynie w tabelach oraz na załączonych mapach. Objętość książki określił Wydawca.

O koncepcji książki pozytywnie wypowiedzieli się profesorowie Remigiusz Bierzanek i Zbigniew Brzeziński oraz Władysław Maria Grabski i Lech Dzierżanowski. Jestem im wdzięczny za życzliwość i czas, jaki poświęcili na przejrzenie pracy.

Stanisław Otok

Metodologiczne problemy geografii politycznej

W tym rozdziale:

- co to jest geografia polityczna, jej dzieje i tematyka badawcza
- obszary polityczne
- geopolityka – klasyczne koncepcje: geograficzna oś historii, Heartland, Rimland
- regiony geostrategiczne
- nowy ład światowy
- geografia polityczna na świecie i w Polsce dziś

1.1. Kształtowanie się pojęć i podstawowych kierunków geografii politycznej w ujęciu historycznym

Geografia polityczna różni się zakresem nauczania i badań od pozostałych gałęzi nauk geograficznych, fascynując zarówno studentów, jak i polityków zajmujących się innymi dziedzinami. Korzenie geografii politycznej sięgają arystotelesowskiego modelu państwa doskonałego. Geografią polityczną interesowali się m.in. Herodot, Platon i Strabon. Jej historia liczy więc ponad 2000 lat, jednak ciągle wydaje się, że znajduje się ona we wstępnym stadium rozwoju. Dzieje geografii politycznej są historią jej rozkwitów i upadków, zależnie od powstawania i zanikania stymulujących ją różnych idei politycznych związanych z rozwojem ludzkości.

Nie ma dotychczas jednej ogólnie akceptowanej definicji geografii jako nauki, tym samym nie istnieje też jednoznaczne określenie geografii politycznej. Poszczególni autorzy widzą różnie jej zakres, odmiennie pola działania, a w związku z tym przypisują jej inne cele. Wszyscy jednak uważają proces polityczny i przestrzeń za podstawowe atrybuty geografii politycznej. Krytycy i przeciwnicy geografii politycznej jako odrębnej nauki uważają, że brak ściśle określonego przedmiotu badań oraz wyraźnych granic oddzielających ją od innych dyscyplin uniemożliwia

badanie zjawisk, dotyczących zarówno sfery polityki, jak i przestrzeni. Twierdzą też, że bez wytyczenia określonego pola badawczego nie można sformułować poprawnych i precyzyjnych wniosków. Są to jednak zarzuty nieuzasadnione. Znajomość metod badawczych odnoszących się do środowiska naturalnego, przestrzeni i procesów politycznych uprawnia do zajmowania się również geografią polityczną. Nieważne jest, jak zdefiniujemy geografie polityczną, natomiast ważny jest wkład geografii politycznej w porównaniu z innymi naukami politycznymi do poznania przestrzeni geograficznej i zachodzących w niej procesów politycznych.

Geografią polityczną zajmują się również politolodzy, socjolodzy, historycy i inni specjaliści nauk społecznych, przyczyniając się znacząco do poznania rzeczywistości politycznej. Zaplecze badawcze geografów politycznych w swej istocie jest tak różne, jak różne są przedmioty i zakres ich badań.

Tematykę badawczą geografii politycznej można podzielić na trzy zakresy. Pierwszy obejmuje badanie obszarów politycznych, drugi – ogniskuje się na państwie, trzeci – najbardziej współczesny – uwzględnia podejście behawioralne do procesów politycznych. W ostatnich 40 latach obserwujemy wyraźne zmiany w orientacji badawczej wielu geografów politycznych.

1.1.1. Badania obszarów politycznych

Podstawowym problemem geografii politycznej od jej zarania do czasów współczesnych jest powiązanie polityki we wszystkich jej przejawach ze środowiskiem naturalnym (przestrzenią).

Gdy Arystoteles (384–322 r. p.n.e.) tworzył model „państwa”, badał zależności występujące pomiędzy ludnością a terytorium przez nią zamieszkanym. Określał, jakie funkcje powinna pełnić stolica, armia, granice i inne czynniki w odniesieniu do środowiska naturalnego, a szczególnie w zależności od klimatu, który uważał za czynnik determinujący funkcjonowanie państwa. Deterministyczne podejście do wielu zagadnień, które złożyły się na podstawy koncepcji geografii politycznej, przetrwało do dziś w poglądach niektórych geografów.

Strabon, grecki geograf i podróżnik, opisał znany mu świat w dziele *Geografia* złożonym z 17 ksiąg (ponad 300 lat po Arystotelesie). Jego dzieło było przeznaczone dla praktyków – głównie wojska i administratorów – zarządzających imperium rzymskim, jednak podobnie jak Arystoteles był on „etnocentrykiem”, tzn. wierzył, że jego ojczyzna ma idealne warunki przyrodnicze (klimat) i stosuje najlepszą technikę rządzenia.

Po upadku Rzymu i wzroście wpływów chrześcijaństwa nastąpił w Europie zastój w rozwoju geografii. W świecie muzułmańskim natomiast, szczególnie wśród kupców arabskich, historyków, podróżników i filozofów, rozwijała się ona znakomicie. Jednym z najbardziej znanych podróżników był Abd al-Rahman ibn Chaldun (XIV w.), który przedstawił uogólnienia dotyczące najpotężniejszych jednostek politycznych jego czasów oraz ich związku ze środowiskiem geograficznym. Jego badania dotyczące istoty rozwoju jednostek politycznych prowadziły do teorii o politycznej integracji i dezintegracji, a w końcu do koncepcji cyklicznego rozwoju państwa. Do poglądów Arystotelesa i Strabona powrócono w średniowieczu i renesansie. Rozwiniął

je m.in. J. Bodin (1530–1596). Wzbogacono je jednak pewnymi nowymi akcentami. Jednym z nich, typowym dla średniowiecza, był pogląd, że światem i społeczeństwem rządzi wola Boża.

Śladem starożytnych filozofów podążył też Ch.L. de Montesquieu (1689–1755), który podkreślał znaczenie krajobrazu i klimatu w formowaniu systemów rządów. Dostrzegał wiele powiązań między gospodarką rolną, zaludnieniem, systemami politycznymi i zatrudnieniem, obszarem państwa, żyznością gleb i sposobem rządzenia. Księgi 15 i 17 jego dzieła *O duchu praw* są przeniknięte skrajnym determinizmem geograficznym. Bardziej demokratyczny i liberalny od Montesquieu był G. Buffon (1707–1788), który odrzucał determinizm, a mówił raczej o wzajemnym wpływie człowieka i środowiska: „cała przestrzeń Ziemi nosi dziś na sobie ślady mocy ludzkiej, która jakkolwiek podlega naturze, często uczyniła więcej niż ona”, w czym był bliski współczesnej nauce francuskiej. W połowie XVII w. W. Petty, lekarz, wykładowca anatomii w Oksfordzie, kartograf, politolog i ekonomista, opublikował prace *The Political Anatomy of Ireland* oraz *Political Arithmetic*, w których omówił znaczenie terytorialnych i demograficznych czynników dla potęgi państwa.

C. Ritter w Berlinie pod koniec XIX w. wysunął cykliczną teorię rozwoju państwa, podobną do teorii A. ibn Chalduna, lecz opartą na analogii do rozwoju organizmu. Jego książka: *Die Erdkunde im Verhältnis zur Natur und Geschichte des Menschen, oder allgemeine vergleichende Geographie* (Berlin 1817) była pierwszą próbą utworzenia modeli w geografii politycznej. Termin „geografia polityczna” pojawił się w XVIII w. m.in. w pracach ekonomisty francuskiego A.R. Turgota oraz u filozofa niemieckiego I. Kanta, który geografię polityczną uważał za dyscyplinę zajmującą się badaniem zależności między poszczególnymi jednostkami politycznymi a ich fizycznogeograficznym zapleczem, w Polsce po raz pierwszy pojawił się w książce K. Wyrwicza wydanej w 1768 r.

1.1.2. Badania nad państwem

W XIX w. ścierały się poglądy racjonalistycznego indeterminizmu, który upatrywał przyczyny kształtowania się stosunków społecznych i politycznych w woli jednostek, z poglądami deterministycznymi, według których były one niezależne od woli człowieka. Racjonalistyczny indeterminizm zakłada w konsekwencji demokrację; państwo i społeczeństwo jest tworzone z woli jednostek (umowa społeczna), a jest rządzone według tej woli (demokracja). Determinizm natomiast jest w swej konsekwentnej formie albo teokratyczny – powstanie i upadek państw jest dziełem Boga, albo przyrodniczy – przyczyną powstania i rozwoju państw i społeczeństw są warunki naturalne, czyli warunki geograficzne, albo rasa, czyli warunki biologiczne. Racjonalistyczny indeterminizm rozwijał się głównie we Francji, determinizm geograficzny głównie w Niemczech.

Między racjonalistycznym indeterminizmem, zwanym posybilizmem francuskim, a determinizmem niemieckim występują i inne przeciwstawienia – skłonność do wielkich syntez u Niemców i zamiłowanie do analiz monograficznych u Francuzów, zwrócenie uwagi na stosunki międzypaństwowe u Niemców, szczegółowa analiza wewnętrznej struktury narodu „provincji” geograficznych kraju u Francuzów. Państwo miało dla

francuskiego badacza trzy formy wyrazu geograficznego: wyrazem geograficznym funkcji porządku wewnętrznego jest *d r o g a*; wyrazem geograficznym funkcji porządku zewnętrznego, w stosunku do innych państw, jest *g r a n i c a*; wyrazem geograficznym ogółu funkcji administracyjnych jest *s t o l i c a*. Wokół tych trzech elementów geograficznych zbudowali swój system geografii politycznej J. Brunhes i C. Vallaux (1921). Francuzi szukali podłoża psychologiczno-społecznego wspólnoty politycznej. „Ramy i granice są ważne, ale nie najważniejsze – duże znaczenie ma <psyche> (dusza narodu) i ją przede wszystkim trzeba badać” (L. Febvre, 1922). Przykładem tego rodzaju publikacji jest monografia Ameryki Południowej napisana przez A. Siegfrieda. Stworzone przez Vidal de la Blache’a pojęcie „typów istnienia” (*genres de vie*) stało się łącznikiem analiz czynników naturalnych, gospodarczych, politycznych i psychologiczno-społecznych badanego obszaru.

Naukowcy niemieccy zapewne mogli przyjąć podobny punkt wyjścia, czego imponującym przykładem było dzieło G. Simla (*Sociologie*, cz. VII, *Der Raum und die räumlichen Ordnungen der Gesellschaft*, 1908). Jednak decydujące były poglądy F. Ratzla (1844–1904), autora *Antropogeographie...* (1892) i *Politische Geographie* (1897). Ratzel pierwszy uczynił główną ośią swoich badań pogląd, że zjawiska społeczne są uwarunkowane geograficznie; później na tym stwierdzeniu oparł się cały system geopolityki. Ziemia dla Ratzla jest „trwałą podstawą temperamentów, zmiennych aspiracji ludzkich i kieruje losami ludów ze ślepą brutalnością”. F. Ratzel był geografem, biologiem i chemikiem – profesorem uniwersytetu w Lipsku. W kształtowaniu jego filozofii badawczej dużą rolę odegrał K. Darwin i jego teoria ewolucji. W swoich publikacjach porównywał państwo do organizmu biologicznego, wprowadzając pojęcie „państwa organicznego”. Tak jak organizm, potrzebuje ono pożywienia w postaci *p r z e s t r z e n i* życiowej (*Lebensraum*) i surowców. Państwa stale współzawodniczą o przestrzeń i surowce. Jako organizmy przechodzą okres młodości, dojrzałości i starości z możliwością odmłodzenia się.

W 1896 r. Ratzel przedstawił siedem *p r a w r o z w o j u p a ń s t w a*:

- 1) przestrzeń państwa poszerza się wraz z ekspansją ludności mającą tę samą kulturę,
- 2) terytorialny wzrost następuje za innymi aspektami rozwoju państwa,
- 3) państwo rośnie przez wchłanianie mniejszych jednostek politycznych,
- 4) granica jest peryferyjnym organem państwa, który odzwierciedla jego siłę i rozwój, stąd nie jest ona stała,
- 5) państwa w trakcie rozwoju szukają terenów nadających się do wchłonięcia,
- 6) kierunek ekspansji przesuwają się od państw bardziej do słabiej rozwiniętych cywilizacyjnie,
- 7) dążenie do ekspansji terytorialnej rośnie w miarę poszerzania się obszaru.

Żywotność państwa można mierzyć jego wielkością. Pojęcia *p o ł o ż e n i a* (*Lage*) i *o b s z a r u* (*Raum*) odgrywają główną rolę w metodologii badań Ratzla nad państwem. „Pojęcie położenia oznacza, że żaden członek ciała politycznego, a nawet ludzkości, jakkolwiek byłby oddalony, nie może być traktowany oddzielnie”, obszar zaś oznacza, że każde państwo należy rozważać z punktu widzenia miejsca, które zajmuje w stosunku do swych sąsiadów. Ratzel, działając w okresie imperializmu niemieckiego

go, łączył badania naukowe z celami działalności politycznej Niemiec, kierował uwagę przyszłej geopolityki niemieckiej przede wszystkim na państwo. Był to równocześnie okres jednoczenia się państw niemieckich, okres powstawania Wielkiej Rzeszy.

Tym, który wywarł decydujący wpływ na dalszy rozwój i kierunek geopolityki w Niemczech, był R. Kjellen (1864–1922), szwedzki prawnik i polityk z Uppsali, autor *Die Grossmächte der Gegenwart* (1914) i *Der Staat als Lebensform* (1917). Geopolityka dla Kjellena była dziełem polityki jako syntetycznej nauki o państwie. Przedmiotem geopolityki „nie jest ziemia, lecz zawsze i wyłącznie ziemia przeniknięta polityczną organizacją”. Terytorium dla Kjellena było „ciałem państwa”, dlatego jest ważniejsze od ludności. Państwo bowiem może utracić część ludności (np. przez emigrację) bez negatywnych skutków, natomiast każda utrata terytorium osłabia państwo, a nawet je unicestwia. Z tego punktu widzenia również terytorium można porównać do wyodrębnionego organizmu (stąd tak ważne jest znaczenie granic).

Kjellen wydzielił kilka kryteriów, według których należy badać państwo:

- 1) kratopolityka (*Kratopolitik*) – nauka o organizacji władzy,
- 2) socjopolityka (*Soziopolitik*) – badanie stosunków i potrzeb społecznych,
- 3) etnopolityka (*Ethnopolitik*) – badanie psychologii narodu,
- 4) ekopolityka (*Oekopolitik*) – nauka o gospodarce,
- 5) geopolityka (*Geopolitik*) – badanie środowiska geograficznego państwa.

Geopolityka była więc dla Kjellena pojęciem szerokim, kompleksowo ujmującym problem państwa. Biologiczno-organiczna teoria Kjellena, stawiając na pierwszym miejscu państwo jako jedność geograficzną, trafiła na podatny grunt w Niemczech po I wojnie światowej. Niektórzy geografowie sarkastycznie nazywają geopolitykę, tę odrębną naukę powstałą w Niemczech, „dzieckiem przewrotu wojennego i dzieckiem kłęski”.

Kjellen uważał, że państwo stale współzawodniczy z sąsiadującymi państwami, chcąc zdobyć prawo do przewodzenia innym. Państwa większe powinny rozciągać władzę lub zwierzchnictwo nad mniejszymi, a na świecie powinno istnieć tylko kilka bardzo dużych i krańcowo silnych państw, tzw. m o c a r s t w. Kjellen, będący germanofilem, widział Europę jako superpaństwo kontrolowane przez Niemcy.

Pod koniec I wojny światowej niektórzy niemieccy politolodzy, geografowie i nacjonaści wykorzystali poglądy Kjellena do umocnienia starej niemieckiej filozofii politycznej. Było to ważne „narzędzie” służące do odbudowy Niemiec jako mocarstwa światowego. Tą samą ideologią próbowali także posłużyć się inne państwa, m.in. Włochy i Japonia. Na podstawie koncepcji teoretycznych Ratzla i Kjellena utworzono w Niemczech w 1919 r. Institut für Geopolitik (zwany także szkołą geopolityków), którego kierownikiem został geograf, generał K. Haushofer (1869–1946). Instytut ten skupił grupę naukowców, dziennikarzy i polityków, którzy byli propagatorami idei geopolitycznych. W 1924 r. Haushofer założył miesięcznik *Zeitschrift für Geopolitik*. Wydawano liczne publikacje książkowe i mapy, które naukowo usprawiedliwiałały niemieckie roszczenia i podboje terytorialne. W 1927 r. przedstawiono definicję nowej dyscypliny naukowej: „Geopolityka jest nauką o geograficznych ograniczeniach zjawisk politycznych. Jako nauka o politycznym organizmie przestrzennym i jego strukturze wykorzystuje szeroko metody nauk geograficznych”.

Istotą tej definicji jest traktowanie zjawisk politycznych jako skutku uwarunkowań geograficznych.

Haushofer i jego współpracownicy zmodyfikowali teorię państwa Ratzla i Kjellena, dodając elementy niemieckiego szowinizmu oraz kultu rasy i wódza. Było to potrzebne Haushoferowi do celów agitacyjno-politycznych, aby mógł wykazać, w jak brutalny sposób rozerwano naturalny organizm Niemiec wprowadzając traktaty po I wojnie światowej.

W 1936 r. na kongresie geografów niemieckich określono geopolitykę jako „naukę o państwie opartą na podstawach nauk o Ziemi i wykorzystującą biologiczną zasadę – ujmowania wydarzeń politycznych jako geograficznie uwarunkowanych zjawisk życiowych”. W związku z tym w ostatnich latach przed II wojną światową wysunięto jako nowe zagadnienie „problem przestrzeni właściwej dla danej rasy” (H.J. Scheppers, 1937), stwierdzając, że współoddziaływanie rasy i obszaru nie zależy od wpływu środowiska, lecz stanowi odwieczne harmonijne współistnienie.

Takie ukierunkowanie teorii geopolityki nie było jednak przyjmowane przez naukowców niemieckich bez zastrzeżeń. Krytycy szkoły Haushofera łączyli powrót do pierwotnej teorii Kjellena, zakładającej, że geopolityczny punkt widzenia państwa jest tylko jednym z wielu aspektów badań nad państwem, z tezą, że warunków geograficznych nie można analizować bez innych czynników życia politycznego. Równocześnie wykorzystywali w tej argumentacji bogate piśmiennictwo dotyczące geopolityki, stwierdzając, że wspólną jego cechą jest ujmowanie państw z punktu widzenia dynamicznego. Na tych zasadach oparł definicję geopolityki A. Grabowsky (1933). Wychodził on z założenia, że geografowie uważają Ziemię i jej właściwości za trwałe, geopolityka zaś, będąc częścią polityki, ujmuje to, co jest w Ziemi zmienne lub to, co dla każdej epoki i dla każdego państwa ma inne znaczenie. To dynamiczne ujęcie problemu, pomijając historiozoficzną podbudowę, sprawiło, że zaliczono geopolitykę do nauk politycznych i tym samym zaprzestano ujmowania jej z „przyrodniczego” punktu widzenia. Uprawiania geopolityki zaniechano wraz z upadkiem Niemiec nazistowskich w 1945 r. Odrzucono ją jako teorię usprawiedliwiającą agresję i przemoc. Niektóre elementy geopolityki są jednak nadal aktualne. W gruzach legła organiczna teoria państwa, lecz wartość jej dla geostrategii dała ten aspekt geopolityce, który pozwolił jej przeżyć potępienie bezpośrednio po zakończeniu wojny. Geopolityczne widzenie świata, regionów i państw jest nadal głośno dyskutowane.

Pewną odmianą geopolityki jest uprawiana wciąż *geostrategia*. W jej rozwoju główną rolę odegrali uczeni angielscy i amerykańscy, którzy prócz ogólnych problemów geopolitycznych zajmowali się aktualnie prowadzonymi politykami lub strategiami ich własnych rządów. Jednym z nich był A.T. Mahan (1840–1914), historyk i admirał Stanów Zjednoczonych, autor m.in.: *The Influence of Sea Power Upon History, 1660–1783* (1890). Mahan podkreślał rolę morza w życiu państwa, był wielkim orędownikiem budowy potężnej floty marynarki wojennej. Jego zdaniem na rozwój i utrzymanie potęgi morskiej oddziałują:

- 1) położenie geograficzne,
- 2) fizyczne „ukształtowanie” państwa (rodzaj wybrzeża),
- 3) rozciągłość terytorialna (długość linii brzegowej),